

TEMES

Els camins de la dissidència. Dionisio Ridruejo i el llarg viatge cap a la democràcia*

Francisco Morente

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

ABSTRACT

Dionisio Ridruejo va ser un dels principals dirigents falangistes durant la Guerra Civil i la immediata postguerra. Des de 1942 va iniciar una evolució política que, sense suposar l'abandonament de les seves conviccions feixistes, el va allunyar del règim de Franco. La ruptura definitiva i la seva adscripció a posicions democràtiques no es va produir, tanmateix, fins a 1956. Aquest treball es dedica a explorar la trajectòria de Ridruejo i a proposar les claus interpretatives de la seva evolució ideològica i política.

Paraules clau: Ridruejo, Falange, franquisme, feixisme, Espanya 1936-1975, intel·lectuals, dictadura, dissidència política.

ABSTRACT

Dionisio Ridruejo was one of the main falangist leaders during, and immediately after, the Spanish civil war. From 1942, he went through a political evolution that, without changing his fascist political convictions, drew him apart from Franco's regime. However, the definitive break-up and his ascription to a more democratic position did not take place until 1956. This piece of work is aimed at exploring Ridruejo's trajectory and proposes the interpretive keys of his ideological and political evolution.

Key words: Ridruejo, Falange, Francoism, fascism, Spain 1936-1975, intellectuals, dictatorship, political dissent.

* Aquest treball forma part del projecte de recerca HUM 2004-01840, finançat per la Direcció General d'Investigació del Ministeri d'Educació i Ciència.

El set de juliol de 1942, Dionisio Ridruejo va enviar una carta al general Franco mitjançant la qual, i després d'haver fet una anàlisi demolidora de la situació del règim, renunciava a tots els seus càrrecs públics.¹ A la carta, Ridruejo deixava ben clar que de cap manera volia ser còmplice de l'estat de coses vigent, ni arriscar-se que el general el tingués —i així li deia literalment— per un incondicional. Malgrat la cruesa del text —segurament Franco mai no va rebre com a cap d'estat una carta d'una duresa semblant—, Ridruejo no va patir de forma immediata cap tipus de represàlia. No va ser fins uns mesos més tard, després dels incidents de Begoña,² que la llarga mà dels aparells repressius de la dictadura li caigué a sobre per portar-lo confinat fins a la ciutat de Ronda, inici d'una llarga etapa d'ostracisme polític, social i cultural.

Alguns biògrafs del polític i escriptor sorrià han interpretat aquest acte de veritable coratge personal i moral com l'inici del seu allunyament no ja del règim franquista, sinó del mateix feixisme; allunyament que hauria estat propiciat no només pel fet que la realitat espanyola del moment li desagradés profundament, sinó també per l'impacte que la seva experiència bèl·lica al front rus, com a membre de la División Azul, li havia provocat, tot desenganyant-lo de les il·lusions posades en la creació d'una “nova Europa” sota el lideratge d'Adolf Hitler.³ Aquesta interpretació, que alguns amics de Ridruejo es dedicaren a difondre després perquè, de retruc, ells també se'n beneficiaven, ha tingut tant d'èxit que ha passat a convertir-se gairebé en un lloc comú que ha superat fins i tot les estrictes barreres de la

¹ En aquell moment, Ridruejo era membre de la Junta Política i del Consell Nacional de Falange Española Tradicionalista y de las JONS, i director de la revista *Escorial*. Una còpia original de la carta es troba a l'Archivo General de la Guerra Civil Española (en endavant, AGGCE), Archivo Dionisio Ridruejo (en endavant, ADR), MF/R 5954, lligall (l.) 4/24, document (d.) 12. Aquest document es troba reproduït a F. MORENTE, *Dionisio Ridruejo. Del fascismo al antifranquismo*, Madrid, Síntesis, 2006, pàg. 527-531.

² Vegeu relats detallats dels successos a P. PRESTON, *Franco “Caudillo de España”*, Barcelona, Grijalbo, 1992, pàg. 580-583, i J. M. THOMÁS, *La Falange de Franco. Fascismo y fascistización en el régimen franquista (1937-1945)*, Barcelona, Plaza & Janés, 2001, pàg. 313-319.

³ Vegeu, per exemple, M. PENELLA, *Dionisio Ridruejo, poeta y político. Relato de una existencia auténtica*, s. l., Caja Duero, 1999.

historiografia espanyola.⁴ En realitat, però, les coses van ser força diferents i el mateix Ridruejo mai no es va estar de reconèixer que el 1942 ell era encara un feixista d'una peça, i que el que no li agradava de l'Espanya de Franco era, precisament, el que ell considerava escassos avenços en la construcció d'un estat veritablement nacionalsindicalista. A la carta abans esmentada, Ridruejo parlava amb disgust de la fam que patien amplis sectors populars, de la corrupció generalitzada i del predomini dins del règim dels dirigents de la dreta més reaccionària. Però no hi havia cap referència ni a la manca de llibertats ni a la repressió generalitzada contra els vençuts a la Guerra Civil. El germen de liberalisme que alguns han cregut veure en el Ridruejo contestatari de 1942 brillava en realitat per la seva absència. I la mateixa correspondència del poeta n'és la millor prova: al llarg de la tardor de 1942 —ja confinat a Ronda— escriu al seu amic i camarada Antonio Tovar tot comentant amb esperança l'ofensiva alemanya que s'estava desenvolupant en aquells moments al front de l'est; i, encara, el març de 1943 escriu —una altra vegada a Tovar— que mira “*con melancolía las botas de campaña que me traje por si acaso*”.⁵ A hores d'ara, els especialistes més rigorosos tenen clar que la dissidència de Ridruejo el 1942 es va produir precisament per la seva condició de feixista, i no per cap tipus d'inclinació cap al liberalisme, i no diguem ja vers la democràcia. També hi ha coincidència a l'hora d'assenyalar que, al final dels anys cinquanta, Dionisio Ridruejo se situava en el camp de l'antifranquisme. Els problemes es plantegen, tanmateix, quan es tracta de donar compte de com, quan i per què es produeix el trànsit des de la feixista a les conviccions democràtiques. En aquest treball intentaré explicitar-ne la meua interpretació.

⁴ Així, per exemple, D. Gilmour ha escrit que “*On his return in 1942 [de Rússia] his disenchantment with all kinds of fascism was complete*”; cfr. D. GILMOUR, *The transformation of Spain. From Franco to the Constitutional Monarchy*, Londres-Nova York, Quartet Books, 1985, pàg. 97. Agraeixo a Ferran Gallego el coneixement d'aquesta referència.

⁵ Carta de Ridruejo a Tovar, reproduïda a J. GRACIA, *Dionisio Ridruejo. Materiales para una biografía*, selecció i pròleg a càrrec de J. Gracia, Madrid, Fundación Santander Central Hispano, 2005, pàg. 133.

De Burgos a Roma, amb un interludi català

Dionisio Ridruejo havia entrat a la Falange molt poc després de la seva fundació i aviat es va convertir en un dels membres —el més jove de tots— de la dita *corte literaria de José Antonio*, un selecte grup d'escriptors que rodejaven el líder falangista i que servien per donar al partit feixista espanyol —i al seu principal dirigent— un toc d'alta cultura.⁶ Abans de la guerra, va tenir molt poc protagonisme en la vida política del partit, més enllà d'haver aportat dos versos del *Cara al sol*,⁷ d'haver escoltat en alguna ocasió les confidències de Primo de Rivera⁸ i d'haver estat nomenat cap del Sindicato Español Universitario (SEU) de Segòvia, la qual cosa el col·locà al front de poc més d'una dotzena de joves estudiants de batxillerat ja que, a Segòvia, d'universitat no n'hi havia cap.⁹ Va ser la guerra el que va propiciar el fulgurant ascens polític de Ridruejo. La desaparició de bona part dels dirigents de primera fila del partit, incloent-hi José Antonio Primo de Rivera, i les seves bones relacions personals amb la germana d'aquest —Pilar— i amb l'home fort de la Falange a Valladolid, José Antonio Girón de Velasco (una vegada mort Onésimo Redondo i descavalcat el seu successor —i germà— Andrés), el van impulsar des de la Jefatura Local de Segòvia¹⁰

⁶ Formaven part del grup, entre d'altres, Rafael Sánchez Mazas, Pedro Mourlane Michelena, Samuel Ros, Agustín de Foxá, Eugenio Montes i José María Alfaro. Vegeu Mónica CARBAJOSA i Pablo CARBAJOSA, *La corte literaria de José Antonio. La primera generación cultural de la Falange*, Barcelona, Crítica, 2003.

⁷ Concretament, “*Volverán banderas victoriosas / al paso alegre de la paz*”; vegeu un relat de com es va crear l'himne falangista a CARBAJOSA i CARBAJOSA, *La corte literaria, op. cit.*, pàg. 104-105 i 126.

⁸ Ho ha explicat el mateix Ridruejo al seu *Con fuego y con raíces. Casi unas memorias*, edició a cura de César Armando Gómez, Barcelona, Planeta, 1976, pàg. 59. Hi ha una nova edició que recull una part dels documents de la primera i n'afegeix de nous: D. RIDRUEJO, *Casi unas memorias*, edició a cura de Jordi Amat, Barcelona, Península, 2007. En aquest treball se citaran els documents a partir de l'edició de 1976.

⁹ A les seves memòries, Ridruejo va explicar que el nomenament es va produir poc abans de la guerra, i com a tapadora per contactar amb els militars de la guarnició segoviana; la realitat és que el nomenament es va fer l'agost del 1935, quan el cop militar encara no figurava al pensament dels seus futurs executors, i, per tant, sense cap finalitat conspiradora. L'original del nomenament es troba a AGGC, ADR, MF/R 5955, l. 5/13, d. 1.

¹⁰ M. RUBIO i F. SOLANA, «Los días y las obras de Dionisio Ridruejo», a J. BENET *et al.*, *Dionisio Ridruejo, de la Falange a la oposición*, Madrid, Taurus, 1976, pàg. 296.

a la prefectura provincial de Valladolid,¹¹ ja al final de 1936. Després, tot va anar molt de pressa: a la crisi de Salamanca (en el marc del procés d'unificació de Falange i la Comunió Tradicionalista) va defensar Hedilla, però sense enfonsar-se amb ell, ja que va saber veure per on anaven les coses, i ràpidament es va situar en el cercle íntim dels falangistes legitimistes el nucli del qual era Pilar Primo de Rivera, i que van negociar amb el Quarter General de Franco la recol·locació del vell falangisme en el nou partit unificat. Precisament va ser un molt jove Ridruejo —llavors només tenia 24 anys— l'encarregat de portar les negociacions amb Ramón Serrano Suñer, cunyat de Franco i l'home decisiu en l'entorn del general. I aquesta tasca negociadora va tenir una enorme importància en el futur de Ridruejo, ja que al llarg dels mesos següents, ell i Serrano anaren construint una relació de confiança que, aviat, derivà en una amistat suficientment forta i profunda que va durar fins a la mort del poeta, gairebé quaranta anys després, i això malgrat l'allunyament ideològic que es va anar produint entre tots dos al cap dels anys.¹²

Com tothom sap, s'estava iniciant llavors l'etapa d'ascens polític de Serrano Suñer, i Ridruejo el va acompanyar en el trajecte.¹³ La seva important posició dins del falangisme —impensable només un any enrere— juntament amb la seva estreta relació amb Serrano, el va portar al primer Consell Nacional de Falange Española Tradicionalista y de las JONS, i, més tard, també a la Junta Política, amb la qual cosa Ridruejo se situà en el nucli dirigent del partit feixista espanyol. Quan, amb el primer govern de Franco, Serrano assumí la cartera d'Interior, Ridruejo l'acompanyà fent-se càrrec de la Jefatura Nacional (equivalent a les antigues direccions generals) de Propaganda.¹⁴ Tenia 25 anys i un dels futurs polítics més prometedors de la dita *zona nacional*.

¹¹ El nomenament es troba a AGGC, ADR, MF/R 5954, l. 4/21, d. 1.

¹² D'aquesta amistat, Ramón Serrano n'ha deixat abundants mostres als seus llibres de memòries; vegeu, molt especialment, *Entre Hendaya y Gibraltar*, Barcelona, Nauta, 1973 [1947], i *Entre el silencio y la propaganda. La historia como fue. Memorias*, Barcelona, Planeta, 1977.

¹³ El paper de Serrano a l'inici de l'Estat franquista ha estat ben explicat a J. TUSELL, *Franco en la guerra civil. Una biografía política*, Barcelona, Tusquets, 1992, i a PRESTON, *Franco...*, op. cit., passim.

¹⁴ Va ser nomenat per al càrrec el 2 de març de 1938. AGGC, ADR, MF/R 5955, l. 5/9, d. 1.

Ridruejo va instal·lar la seu de la Jefatura Nacional de Propaganda a Burgos, i va construir un equip de joves escriptors, intel·lectuals i artistes que va ser, sens dubte, el nucli més interessant des del punt de vista cultural que va actuar a la zona nacional. Bona part dels membres d'aquest grup — Pedro Laín, Gonzalo Torrente Ballester, Luis Rosales, Luis Felipe Vivanco— havien treballat sota la direcció de Fermín de Yzurdiaga a Pamplona, on van editar el diari *Arriba España* i *Jerarquía*. La revista *negra de la Falange*, en els primers mesos de la Guerra Civil.¹⁵ Amb ells, i amb algun amic de joventut, com Antonio Tovar —que feia poc que havia tornat d'Alemanya, absolutament fascinat pel nazisme—, i altres de més recents —com el nucli català que formaven Ignacio Agustí, José Vergés, Javier de Salas i Juan Ramón Masoliver, i que editava a Burgos la revista *Destino*—, Ridruejo va organitzar un potent aparell de propaganda, va controlar l'edició de llibres (incloent-hi la censura prèvia), les emissions de ràdio, les activitats teatrals, la cinematografia —incloent-hi els documentals i els noticiaris—, alhora que contribuïa de forma decisiva a la configuració iconogràfica i escenogràfica del règim.¹⁶

Contràriament a allò que el mateix Ridruejo va explicar després, en el sentit que només havia tingut un “*recortadísimo poder*”,¹⁷ el cert és que

¹⁵ Sobre la tasca d'Yzurdiaga com a delegat nacional de Propaganda de FET y de las JONS, vegeu J.-C. MAINER, *Falange y literatura*, Barcelona, Labor, 1971, pàg. 39-41.

¹⁶ Seva va ser, per exemple, bona part del muntatge que es va fer per al jurament del primer Consell Nacional de FET y de las JONS al monestir de Las Huelgas (Burgos) el 2 de desembre de 1937 (abans, per tant, d'exercir com a cap de Propaganda); es pot veure una memòria molt detallada del conjunt del ritual que es va seguir a AGGC, ADR, MF/R 5954, l. 4/23, d. 3. També va contribuir molt directament a l'organització i al disseny de la gran operació de trasllat de les restes de José Antonio Primo de Rivera des d'Alacant a El Escorial el novembre de 1939 (el voluminós guió dels actes que es van celebrar al pas del seguici per Madrid es troba a AGGC, ADR, MF/R 5955, l. 5/2). I seva va ser, en fi, la iniciativa d'esculpir a les façanes de totes les esglésies espanyoles els noms dels “*caídos por Dios y por España*”.

¹⁷ D. RIDRUEJO, *Escrito en España*, Buenos Aires, Losada, 1964 [1962], pàg. 17; afirmació que va ser reiterada moltes vegades pel seu cercle més pròxim, començant per Pedro Laín, en un intent per disminuir les responsabilitats que en el seu moment el grup va atresorar en la construcció de la dictadura de Franco. En aquest sentit, són paradigmàtiques les memòries de Laín (*Descargo de conciencia (1930-1960)*, Barcelona, Barral Editores, 1976), de les quals ha dit amb ironia i encert Andrés Trapiello que, al final de la seva lectura, a l'autor més que l'absolució pels seus

ell i els seus amics van controlar fèrriament la major part de la producció cultural que es va fer a la zona franquista durant la Guerra Civil i en el conjunt del país a la immediata postguerra. El seu poder en l'àmbit de la cultura i dels mitjans de comunicació era tal que podien impedir, per exemple, la publicació d'obres dels seus adversaris polítics dins de la coalició franquista,¹⁸ al mateix temps que eren ells qui marcaven les directrius ideològiques que havia de seguir la premsa i la ràdio oficials. Això sense oblidar la influència que atorgava a algú com Ridruejo la seva amistat personal amb l'home fort del règim en aquells anys (sempre, és clar, per sota de Franco) i la seva condició de membre de la Junta Política del partit únic.

Dit d'una altra manera, Ridruejo i el seu grup no es van limitar a ser els agents de propaganda del nou règim. També van ser això, és clar, però la seva aspiració anava molt més enllà i es concretava en la construcció d'un estat nacionalsindicalista que tenia en Itàlia —i cada vegada més en l'Alemanya nazi— el model. Per aconseguir-ho tenien clar que eren necessàries algunes coses: la primera i primordial, tenir el màxim de poder polític i el control d'una organització de masses ben engreixada, i això explica el seu suport a Ramón Serrano Suñer, malgrat que el mateix Ridruejo el considerava una mica massa conservador;¹⁹ la segona, estar en condicions d'imposar com a hegemònic el seu discurs ideològic —per la qual cosa era tan important el control dels aparells de propaganda, premsa i ràdio—; la tercera, en fi, controlar l'àmbit de la cultura, des d'on s'havien d'elaborar els elements fonamentals de la visió del món que es volia imposar, en paral·lel a la construcció de la utopia feixista que perseguïen.

En aquest treball prestarem més atenció, sobretot, a aquest tercer aspecte. I és que, efectivament, Dionisio Ridruejo sempre es va considerar abans que res un poeta i un intel·lectual, i una vegada abandonada la seva

pecats de joventut se li haurien de donar les gràcies; vegeu A. TRAPIELLO, *Las armas y las letras. Literatura y Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona, Península, 2002 [1994], pàg. 277.

¹⁸ Vegeu, per exemple, la versió d'Eugenio Vegas Latapie, un dels més destacats exponents de l'extrema dreta monàrquica d'aquells anys i aferrissat enemic del falangista Ridruejo, a *La frustración de la victoria, 1938-1942*, Madrid, Tebas, 1995, pàg. 112-113.

¹⁹ Vegeu D. RIDRUEJO, *Casi unas memorias*, op. cit., pàg. 199-200.

activitat més estrictament de gestió política —i això va passar cap al mes de maig de 1941, arran de la greu crisi interna que va viure el règim de Franco i que va suposar, entre altres canvis polítics d'importància, la sortida de Ridruejo de la Direcció General de Propaganda—,²⁰ els seus esforços es van centrar en el combat cultural en estreta connexió amb les activitats polítiques del falangisme radical. Abans que això es produís, tanmateix, Ridruejo i els seus amics van tenir un paper destacadíssim en l'ofensiva que el falangisme va llançar per, primer, fer-se amb el màxim de ressorts de poder dins del nou Estat, i, segon, per involucrar Espanya en la guerra europea, en un moment en què el triomf alemany semblava cosa feta, alhora que la garantia més fiable de la imposició de l'hegemonia falangista sobre els altres “socis” de la coalició franquista.²¹

La crisi del maig de 1941 va derivar en el primer retrocés important de la influència de Serrano, tot i que ell mateix no en va semblar gaire conscient en aquells moments. Un dels fets de més gran transcendència que va resultar de la crisi va ser el traspàs dels Serveis de Premsa i Propaganda —dels quals havien estat destituïts Tovar i Ridruejo— des del Ministeri de l'Interior —que Serrano ja no controlava— al partit —que Serrano creia controlar encara. Però l'arribada de José Luis Arrese a la Secretaria General del partit, i la sintonia que va mantenir amb els nous caps de Premsa (Juan Aparicio) i Propaganda (Manuel Torres), deixaren els “serranistes” sense un control directe de tan important parcel·la.²² Ridruejo i els seus amics es van bolcar, doncs, sobre els altres instruments de combat ideologicocultural que encara dominaven, i molt especialment sobre la revista *Escorial*, que havien fundat el novembre de 1940.

Escorial. Revista de Cultura y Letras va ser l'intent més seriós i de més qualitat de tots els impulsats a la postguerra de crear una revista d'alta

²⁰ Una crisi que el mateix Ridruejo va aguditzar amb la publicació, el 8 de maig, d'un article a *Arriba*, titulat «El hombre y el “currinche”», en què, sense citar-lo pel seu nom, ridiculitzava el coronel Valentín Galarza, flamant nou ministre de Governació. Vegeu una explicació molt completa de la crisi a J. M. THOMÀS, *La Falange de Franco, op. cit.*, pàg. 264-276.

²¹ He fet una detallada anàlisi d'aquests fets a *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 212-263.

²² M. A. BARRACHINA, *Propagande et culture dans l'Espagne franquiste 1936-1945*, Grenoble, ELLUG, 1998, pàg. 106-107; F. SEVILLANO CALERO, *Propaganda y medios de comunicación en el franquismo (1938-1951)*, Alicante, Universidad de Alicante, 1998, pàg. 62.

cultura amb un protagonisme especial de la poesia, la història, l'assaig sobre temes filosòfics i científics, les notes sobre la vida cultural i les ressenyes de llibres, i sota la *Weltanschauung* del falangisme revolucionari. La revista, dirigida per Ridruejo, amb la subdirecció de Laín, i amb Luis Rosales —antic col·laborador de José Bergamín a *Cruz y Raya*— i Antonio Marichalar —que va fer el mateix amb Ortega a *Revista de Occidente*— com a secretaris de redacció, va néixer “con la voluntad de ofrecer a la *Revolución Española* y a su misión en el mundo un arma y un vehículo más”.²³ És a dir, que des del seu origen els impulsors de la revista van plantejar molt clarament que el combat cultural anava lligat de forma indestriable a la lluita política per consumir la revolució nacionalsindicalista. I així va ser, efectivament. En els mesos següents, Ridruejo va desplegar una activitat incansable, amb articles gairebé diaris a la premsa falangista —molt especialment a *Arriba*— i contribucions fonamentals a *Escorial*, marcant la seva línia editorial —en estreta col·laboració amb Laín— i en perfecta conjunció amb l'activitat política que desenvolupava Serrano Suñer. Però, tot i ser una revista de combat —de propaganda “en la alta manera”, com es deia al Manifest editorial abans esmentat—, la publicació va ser també un referent per a la reflexió acadèmica, la poesia espanyola —però també d'altres països i d'arrel moderna, amb traduccions de poetes com Hölderlin, Rimbaud, Keats, Paul Valéry, Rilke, Georg Trakl, Ungaretti i Quasimodo—,²⁴ o les referències sobre la cultura europea del moment —lògicament, amb especial atenció a la que arribava d'Itàlia i Alemanya.

Malgrat el que després s'ha escrit, incloent-hi la versió dels seus principals protagonistes, la revista no va ser un racó de recuperació ni tan sols tangencial de l'antic esperit liberal de la cultura espanyola.²⁵ De

²³ «Manifiesto Editorial», *Escorial*, núm. 1 (novembre de 1940), pàg. 8.

²⁴ Vegeu J. GRACIA, *La resistencia silenciosa. Fascismo y cultura en España*, Barcelona, Anagrama, 2004, pàg. 224.

²⁵ Així, per exemple, José Carlos Mainer va escriure, en un text llegendari, que *Escorial* va acabar sent “una revista liberal, casi prototípica” (vegeu J. C. MAINER, *Falange y literatura*, op. cit., pàg. 55); el mateix Ridruejo, tot recordant aquella etapa, va escriure que els qui allà es congregaren eren els “liberales” de la Falange (vegeu D. RIDRUEJO, «La vida intelectual española en el primer decenio de la postguerra», *Triunfo*, núm. 507 (17 d'abril de 1972); publicat després a D.

liberalisme, evidentment, no n'hi havia gens a la revista, tal com han demostrat a bastament autors com ara Gonzalo Santonja, Sultana Wahnón i Santos Juliá.²⁶ En realitat, *Escorial* va ser un projecte prototípicament feixista —per fer servir l'expressió de Mainer—; és veritat que d'un feixisme intel·ligent, el que sap que el seu triomf passa, a llarg termini, per l'hegemonia idologicocultural i que per aconseguir-la cal incorporar al projecte aquells intel·lectuals que, sense ser necessàriament feixistes, estiguin disposats a contribuir a la creació d'una cultura nacional sota el paraigües feixista. Quelcom de semblant al projecte cultural impulsat a la Itàlia de Mussolini per Giovanni Gentile o, des d'una altra perspectiva, Giuseppe Bottai,²⁷ tot i que sense la potència ni la rellevància que van tenir

RIDRUEJO, *Entre literatura y política*, Madrid, Seminarios y Ediciones, 1973). En la mateixa línia, Laín havia parlat d'un "*liberalismo intelectual*", detectable entre el sector del falangisme al qual ells pertanyien —i ja des del 1936!— (vegeu P. LAÍN ENTRALGO, *El problema de la universidad. Reflexiones de urgencia*, Madrid, Edicusa, 1968, pàg. 88-89); i, per no allargar-ho massa, un últim exemple: el de José Luis López Aranguren quan afirmava que *Escorial* va permetre la recuperació d'una línia que venia del regeneracionisme, la Institución Libre de Enseñanza, Ortega, Zubiri i la generació del 27, el llegat dels quals no es va perdre gràcies a l'actuació de Ridruejo i els seus amics i camarades (vegeu S. JULIÁ, *Historias de las dos Españas*, Madrid, Taurus, 2004, pàg. 335-336).

²⁶ G. SANTONJA, *De un ayer no tan lejano (Cultura y propaganda en la España de Franco durante la guerra y los primeros años del Nuevo Estado)*, Madrid, Noesis, 1996; S. WAHNÓN, *La estética literaria en la postguerra. Del fascismo a la vanguardia*, Amsterdam i Atlanta, Rodopi, 1998; S. JULIÁ, *Historias de las dos Españas*, op. cit. Vegeu també F. MORENTE, *Dionisio Ridruejo*, op. cit., pàg. 263-280.

²⁷ Vegeu G. B. GUERRI, *Giuseppe Bottai. Un fascista critico*, Milà, Feltrinelli, 1976; G. TURI, *Giovanni Gentile. Una biografía*, Florència, Giunti, 1995; G. TURI, *Il mecenate, il filosofo e il gesuita. L'«Enciclopedia italiana» specchio della nazione*, Bolonya, Il Mulino, 2002; R. BEN-GHIAT, *La cultura fascista*, Bolonya, Il Mulino, 2004; G. BELARDELLI, *Il Ventennio degli intellettuali. Cultura, politica, ideologia nell'Italia fascista*, Roma-Bari, Laterza, 2005. També, F. MORENTE VALERO, «*Libro e moschetto*». *Política educativa y política de juventud en la Italia fascista (1922-1943)*, Barcelona, PPU, 2001. En un sentit en part diferent, ja que manca l'objectiu inclusiu, però igualment expressiva de la importància que els feixistes atorgaven al fet d'imposar una hegemonia no només política sinó també cultural, cal observar la tasca d'Alfred Rosenberg, en el seu intent de configuració de la *Weltanschauung* nazi com a referent del conjunt de la producció intel·lectual i cultural al Tercer Reich; vegeu, R. BOLLMUS, *Das Amt Rosenberg und seiner Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*, Munic, R. Oldenburg

aquests dos grans organitzadors de la cultura feixista a Itàlia. Tanmateix, la revista va ser un punt de referència per a tothom que, en el gris panorama cultural espanyol de la postguerra, va voler fugir del carrincló nacionalcatolicisme que impregnava bona part de les manifestacions de la cultura oficial d'aquells anys.

És evident que els esforços que Ridruejo va esmerçar en aquesta lluita van tenir escassa recompensa. No em refereixo a recompenses materials —Ridruejo ho podria haver estat tot al món cultural i polític franquista si ho hagués volgut—, sinó al fet que la revolució nacionalsindicalista que amb tant d'afany havia impulsat no es va acabar de concretar mai, i no semblava que Franco estigués gaire per la feina. És, almenys, el que Ridruejo va percebre a la seva tornada del front rus, la primavera de 1942. I aquest va ser el preludi de la carta que va enviar a Franco, i a la qual es feia referència a l'inici d'aquest treball. Com ja s'ha dit, Ridruejo no havia perdut la fe ni en el feixisme ni en la victòria nazi a la guerra mundial;²⁸ és més, continuava creient fermament que només el triomf de l'Eix a la guerra permetria als falangistes revolucionaris imposar-se també a Espanya, i desplaçar les forces reaccionàries que controlaven bona part dels espais de poder del règim franquista. Amb aquesta convicció Ridruejo inicià el seu llarg període d'ostracisme, primer a Ronda, on va passar set mesos (entre l'octubre de 1942 i el maig de 1943), i després a Catalunya, on va ser autoritzat a residir —això sí, fora de les quatre capitals de província— gràcies a les gestions que alguns amics van fer en l'entorn del mateix Franco i del secretari general de Falange, Arrese.²⁹

Aquest interludi català —d'altra banda, gens curt: es va allargar fins al final de 1948— va ser molt important en la vida de Ridruejo i en la seva trajectòria politicoideològica. Van ser anys en què, tot i estar confinat,

Verlag, 2006 [1970]; E. PIPER, *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*, Munic, Karl Blessing Verlag, 2005; i F. GALLEGO, *Todos los hombres del Führer. La élite del nacionalsocialismo (1919-1945)*, Barcelona, Debate, 2006, pàg. 451-494.

²⁸ Com es pot comprovar en el seu article «La España del Wolchov», *Arriba*, 18 de juliol de 1942.

²⁹ El trasllat va coincidir amb l'aixecament de la prohibició de publicar que també se li havia imposat a Ridruejo; vegeu M. RUBIO i F. SOLANA, «Los días y las obras...», *op. cit.*, pàg. 326-327.

Ridruejo va gaudir d'una creixent llibertat de moviments —fins i tot va arribar a viure un temps a Barcelona, encara que ho tingués prohibit, mentre el governador civil, Correa Véglison, feia veure que no se n'adonava. Va tornar a publicar, fins i tot a la premsa falangista, gràcies al seu amic Luys Santa Marina, que li obrí les portes de *Solidaridad Nacional*, i al també amic Xavier de Echarri, que el tornà a acollir a les pàgines d'*Arriba*, la seva casa de tota la vida. És ben cert, això no obstant, que durant aquests anys no podia escriure sobre temes polítics, i que també va haver de signar els seus articles amb inicials fins al febrer de 1946.³⁰ Això va fer que bona part de la seva producció de l'època s'orientés cap als temes d'índole cultural, o bé cap a l'escriptura de caràcter intimista. Aquest últim aspecte tenia a veure no només amb les prohibicions governatives, sinó també, i molt especialment, amb la fase d'introspecció en què va entrar durant aquests anys. I és que Ridruejo s'havia internat ja en l'etapa de maduresa personal en el marc d'una important crisi existencial que va deixar rastres a la seva poesia i al seus articles periodístics.³¹ A Catalunya, Ridruejo es va casar amb Gloria de Ros, va experimentar el dolor terrible de veure morir la seva primera filla molt poques hores després del naixement, i el goig de veure néixer, i viure, la seva filla Gloria. Tot plegat va influir sobre el caràcter del poeta, que es va fer més reflexiu i serè; també més religiós;³² i tot això es va reflectir, com deia, a la seva obra literària.³³

Ara bé, estem parlant d'una crisi existencial, pròpia del trànsit definitiu entre la joventut i la maduresa, que no necessàriament ha de tenir un reflex sobre les posicions ideològiques de qui la travessa. S'ha convertit en un altre lloc comú, quan s'analitza la trajectòria de Ridruejo, adjudicar a

³⁰ Vegeu J. GRACIA, *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 143-144.

³¹ D'aquesta època data el seu poema «Umbral de la madurez (Elegía después de los treinta años)», publicat per primera vegada a la revista *Entregas de poesía* (gener-febrer de 1945).

³² En una carta a dos amics en què explicava el terrible dolor que li va suposar la pèrdua de la seva filla, Ridruejo afirmava que només havia pogut superar el tràngol amb l'ajuda de Déu: «*No sé yo mismo todo lo que Él nos dio entonces junto con el dolor, pero nunca me ha puesto más consoladoramente cerca de Sí*»; vegeu J. GRACIA, *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 151.

³³ El reflex de la crisi personal de Ridruejo en la seva poesia ha estat ben explicat a H.-P. SCHMIDT, *Dionisio Ridruejo. Ein Mitglied der spanischen «Generation von 36»*, Bonn, Romanisches Seminar der Universität Bonn, 1972.

la seva estada a Catalunya un paper clau en el canvi de les seves idees polítiques. L'argument és conegut: el seu contacte amb una certa burgesia il·lustrada catalana, suposadament al·lèrgica al feixisme, hauria acabat per influir sobre l'escriptor sorià fins al punt de fer trontollar les seves conviccions polítiques més fermes, i convertint-se així en el punt de partida de la seva imparabile evolució cap a la democràcia. Crec que els fets no permeten sostenir aquesta argumentació. En primer lloc, Ridruejo va mantenir fins al final de la guerra mundial les seves conviccions intactes; el 31 de juliol de 1943 —és a dir, quan ja s'havia consumat el desastre alemany a Stalingrad i s'havia produït la caiguda de Mussolini—, Ridruejo escrivia al seu amic Antonio Tovar que seguia *"muy tentado de repetir — ahora como nunca— la experiencia rusa"*, i es mostrava molt molest per l'ambient d'anglofília que creia detectar entre els cercles burgesos catalans, i que atribuïa a la convicció que una vegada Alemanya perdés la guerra — en la qual cosa ell no creia— seria millor haver-se situat prèviament en una posició favorable als aliats; una posició, doncs, d'oportunisme i de covardia.³⁴ El que passa és que Ridruejo exagera retrospectivament el que ell considerava simpatia dels seus amics catalans (i, singularment, de Juan Ramón Masoliver, Javier de Salas i el seu cercle d'amics escriptors, periodistes, acadèmics i artistes) per la causa aliada. No sembla que això fos ni de bon tros tal com Ridruejo ho ha explicat.³⁵

Més important fou, quant a les conviccions ideològiques de Ridruejo, la influència que els seus amics i coneguts van tenir sobre la manera com el poeta veia la realitat cultural catalana. Ja des de l'època de Burgos, Ridruejo s'havia deixat guiar en aquesta qüestió per les opinions de Masoliver, Salas o Vergés, i és aquesta influència la que el va portar a dissenyar l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona amb una operació de propaganda part de la qual havia de fer-se en català. Com tothom sap, els caps militars sobre el terreny van frustrar l'operació quan tot el material imprès en català ja estava preparat per ser repartit. Res d'això tenia a veure amb un suposat moderat catalanisme dels dirigents falangistes i franquistes catalans (un altre mite

³⁴ Vegeu J. GRACIA, *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 137-138.

³⁵ Vegeu F. VILANOVA, *La Barcelona franquista i l'Europa totalitària (1939-1946)*, Barcelona, Empúries, 2005.

sense cap consistència, però persistent en el temps), sinó amb la convicció que fent servir el català seria més fàcil atraure's el suport d'amplis sectors de la població catalana que, d'entrada, no semblaven ben disposats cap a la nova situació que es creava amb la desfeta republicana. Ridruejo sempre va considerar que aquesta actuació dels militars va ser una greu errada, i que no es guanyava res, ans al contrari, amb la persecució de la llengua catalana. Ara bé, i com ha indicat oportunament Ismael Saz, s'ha de ser prudent a l'hora d'acceptar sense més aquest entusiasme de Ridruejo i els seus amics —també Laín o Tovar van escriure freqüentment sobre el seu amor per la llengua catalana— pel respecte lingüístic a Catalunya, ja que, al cap i a la fi, van ser ells —i molt especialment Antonio Tovar com a subsecretari de Premsa i Propaganda— qui van imposar en la immediata postguerra una política molt restrictiva quant a la publicació d'obres en català, amb l'exigència inclosa de fer servir les regles d'ortografia antigues amb l'objectiu indissimulable de fer del català una llengua arqueològica.³⁶

El que no es pot negar és que les relacions d'amistat entre Ridruejo i els periodistes i escriptors catalans amb qui es va relacionar al llarg de la seva forçosa estada a Catalunya li van permetre apropar-se a la cultura en llengua catalana d'una forma que, d'una altra manera, no hauria estat possible. Aquesta aproximació va començar ja durant la seva estada en un sanatori del Montseny en els mesos finals de la Guerra Civil, i va continuar després als anys quaranta. Els seus vincles amb Catalunya ja no es trencarien mai, tot i que des del 1948 no va tornar a residir al Principat. I això no només per la relació familiar establerta mitjançant la seva dona amb la casa marquesal d'Alella, o pel fet que va estiuajar cada any a Tamariu fins que es va haver d'exiliar a França el 1962, sinó sobretot perquè va mantenir una fructífera relació intel·lectual i professional amb els cercles culturals que els seus amics catalans li havien obert,³⁷ així com amb altres

³⁶ I. SAZ, *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, Madrid, Marcial Pons, 2003, pàg. 259.

³⁷ A l'amistat amb Masoliver, Salas o Vergés, que es remuntava a l'etapa de Burgos, i a la que mantenia amb Luys Santa Marina, Martí de Riquer, Josep Pla o Eugeni d'Ors, consolidada quan Ridruejo encara era un "jerarca" falangista, s'hi afegeix ara la relació amb escriptors com Josep M. de Sagarra, Joan Baptista Solervicens o Joan Estelrich, als quals va conèixer durant una breu etapa en què treballà a l'editorial Montaner y Simón. Mitjançant Solervicens va conèixer —i tractar— Josep Vicenç

de nous amb els quals va entrar en contacte arran de la celebració dels congressos de poesia dels anys cinquanta, de què es parlarà més endavant. El resultat de tot plegat va ser que Ridruejo es convertí en un dels intel·lectuals castellans que millor podia entendre què significava la llengua en el camp de la cultura a Catalunya, però també la importància que aquesta tenia com a element d'identitat col·lectiva, encara que no li resultava fàcil acceptar que això es traduís en quelcom que pogués qüestionar la nació espanyola comuna, com va escriure en una carta oberta a Carles Riba, en el marc d'un debat públic que més endavant tindrem ocasió de comentar.

Si, com de vegades es diu, els anys a Catalunya haguessin fonamentat el gir ideològic cap a posicions liberals, se n'hauria de poder trobar un rastre perceptible en els escrits de Ridruejo dels anys posteriors a la seva marxa. No crec que això sigui possible. De fet, el mateix Ridruejo va intentar remuntar les seves posicions liberal-democràtiques a una data tan primerenca com l'any 1947, quan, segons la seva versió, va intentar convèncer Franco al llarg d'una entrevista a Madrid —òbviament sense èxit— de la necessitat d'anar cap a un règim constitucional equiparable als vigents a “*todo el Occidente*”.³⁸ En realitat, de l'anàlisi del text que ell mateix va escriure just després de l'entrevista, i com una mena de resum del que hi va plantejar —text que va fer arribar al general—, no se'n desprèn en absolut una interpretació com la que va donar uns anys més tard.³⁹ Més aviat, el que Ridruejo va defensar va ser la necessitat d'anar cap a una veritable —en les seves paraules— “*dictadura nacional de base popular extensa y apolítica, en un proceso constituyente bien conducido*”, que hauria de tenir el seu moment clau en un plebiscit amb el qual Franco, sense cap mena de dubte —i amb el suport incondicional del falangisme—, podria legitimar la seva condició de cap d'estat. No sembla que això tingui res a veure amb el procés de reforma liberal-democràtica que va dibuixar en la seva versió de 1962.⁴⁰

Foix, Joan Teixidor i Jordi Rubió. El mateix Ridruejo ha parlat sobre la seva xarxa de relacions en el món cultural català d'aquells anys i de com li va permetre tenir una nova —i diferent— mirada sobre la qüestió de la llengua i la literatura catalanes; vegeu D. RIDRUEJO, *Casi unas memorias*, op. cit., pàg. 267-268 i 270-271.

³⁸ Així ho va explicar a *Escrito en España*, op. cit., pàg. 24.

³⁹ El text es troba a *Casi unas memorias*, op. cit., pàg. 282-284.

⁴⁰ És més, al text que va enviar a Franco el 1947, Ridruejo s'identifica

I és que el Dionisio Ridruejo del final dels anys quaranta continuava sent un falangista convençut. Naturalment no era ja —no ho podia ser— un feixista com els de la dècada dels anys trenta, o com els de la guerra mundial, però això no vol dir que no mantingués intactes els trets fonamentals de la seva ideologia falangista, i molt especialment tres: el nacionalisme, l'anticomunisme i el refús del pluripartidisme, i, en definitiva, del liberalisme i la democràcia. Els seus articles dels dos anys i mig que va passar a Itàlia com a corresponsal de la premsa del *Movimiento* ho deixen ben palès.⁴¹ És ben cert, com ha fet notar Jordi Gracia, que no és a la premsa falangista on es podien col·locar més fàcilment apreciacions matisades de la realitat; i és igualment cert que la censura acostumava a “retocar” els articles dels corresponsals i col·laboradors de revistes i diaris;⁴² però és igualment veritat que la llarga col·lecció d'articles i cròniques que Ridruejo va publicar a *Arriba* durant aquells anys tenen una coherència notable i apunten en una mateixa direcció ideològica, de manera que —tot

inequívocament com a falangista, i afegeix que res li produiria més satisfacció que el fet que Franco s'atrevisi “*a entregar a una Falange pura y sin adulteración todo el poder, dando vía libre a la revolución nacional*”. Té clar, tanmateix, que no és el moment més adequat per impulsar aquesta revolució (la qual cosa no vol dir que no fos això el que més li hagués agradat), i per tant creu necessària una “*dictadura nacional*” que permeti dirigir “*un período constituyente en la orientación que se impone en el mundo*”, però, això sí, tenint present que “*siempre quedan los cuadros del Ejército, por si llega una hora difícil*”.

⁴¹ Al final de 1948, Dionisio Ridruejo va acceptar la corresponsalia de l'agència Pyresa a Roma, en part per raons econòmiques, en part per la necessitat de recuperar visibilitat pública, en part perquè el règim havia afluixat considerablement la seva pressió sobre ell, gràcies a la tasca d'alguns dels seus vells amics. Per exemple, el 1946, el ministre de Treball, José Antonio Girón, el va nomenar assessor del Servicio de Mutualidades y Montepíos Laborales, amb un bon sou anual, tot i que Ridruejo finalment no ho acceptà (AGGC, ADR, MF/R 5955, l. 5/33). D'altra banda, els seus amics van aconseguir que se li aixequés l'ordre de confinament (amb només el manteniment de la prohibició de residir a Madrid i províncies limítrofes) i que pogués publicar amb assiduitat a la premsa falangista. L'estada a Itàlia es va allargar fins al juny de 1951, i durant aquest temps Ridruejo va publicar gran quantitat d'articles a la premsa falangista (fonamentalment al diari *Arriba*), la major part dels quals, com és obvi tractant-se d'una corresponsalia, sobre qüestions polítiques, socials i culturals italianes.

⁴² Vegeu J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia. Epistolario inédito de Dionisio Ridruejo. 1933-1975*, Barcelona, Planeta, 2007, pàg. 92.

acceptant que la censura pogués introduir alguns canvis en els textos originals— no sembla discutible que, en allò essencial, Ridruejo va escriure el que realment pensava, i que, ideològicament, el situava encara inequívocament dintre dels perímetres del règim franquista i, més precisament, en les seves posicions falangistes de sempre (encara que, lògicament, resituades en funció de l'esfondrament de les potències de l'Eix, i del que aquestes representaven, el 1945).⁴³

No puc compartir, per tant, l'opinió d'aquells que consideren que és l'experiència italiana la que explica, en allò fonamental, el canvi de les posicions polítiques de Ridruejo. Algun dels seus biògrafs ha arribat fins i tot a escriure que el "*falangista puro que había roto con Franco en 1942 era ahora, al volver de Italia, un liberal*".⁴⁴ Qui s'entretinguí a llegir el que Ridruejo va escriure aquells anys no podrà arribar a la mateixa conclusió; la qual cosa no vol dir que la seva llarga estada a Itàlia no tingués cap efecte sobre la seva concepció del món. Ridruejo era un home intel·ligent i sensible, a qui no podia deixar d'influir la visió d'una societat com la italiana, plena de vitalitat i on les diferències polítiques, fins i tot les més pronunciades, es podien canalitzar mitjançant el debat obert i lliure, en un context de pluripartidisme i democràcia. De fet, es va escandalitzar quan per l'escena política italiana planejà la possibilitat de la il·legalització del Moviment Social Italià, el partit hereu dels feixisme del *ventennio*, les propostes del qual Ridruejo va analitzar amb indissimulable simpatia.⁴⁵ Així doncs, la seva estada a Itàlia segurament el va ajudar a mirar el món d'una

⁴³ He fet una anàlisi, crec que prou concloent, sobre els trets més definidors de l'obra periodística de Ridruejo com a corresponal a Roma a F. MORENTE, *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 364-375.

⁴⁴ M. PENELLA, *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 299. Vegeu interpretacions semblants a H.-P. SCHMIDT, *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 167-168; i A. FERRARI OJEDA, «Una interpretación democrática y nacionalista del 18 de julio: la evolución ideológica de Dionisio Ridruejo, 1936-1956», a J. TUSELL, A. ALTED i A. MATEOS (coords.), *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, Madrid, UNED, 1990, vol. II, pàg. 181-182.

⁴⁵ Vegeu, sobre aquestes qüestions, els seus articles «Los comunistas italianos pueden manifestarse. Los "neofascistas", no», *Solidaridad Nacional*, 16 de novembre de 1950; «Intentan disolver el Movimiento Social Italiano», *Solidaridad Nacional*, 30 de novembre de 1950, i «El Movimiento Social Italiano y los pescadores en río... disuelto», *Solidaridad Nacional*, 7 de desembre de 1950.

manera diferent, menys maniquea, i a entendre també millor el joc de la política internacional; així, per exemple, va començar a considerar el paper dels Estats Units d'una manera diferent, menys negativa, valorant la seva posició clau —i la del Papa!— en la lluita enfront del comunisme, que continuava sent per a ell l'autèntica bèstia negra i el principal enemic que calia combatre.⁴⁶ Dit d'una altra manera: l'experiència italiana no va fer de Ridruejo un liberal, però li va proporcionar uns paràmetres d'anàlisi que li serien molt útils uns anys després, quan realment sotmetés a profund escrutini els seus plantejaments ideològics.

L'últim combat

L'any 1951, Franco va fer una important remodelació del seu govern. Al Ministeri d'Educació Nacional (MEN), hi va anar a parar Joaquín Ruiz Giménez, un falangista catòlic que havia estat ambaixador davant la Santa Seu i que va voler donar a l'educació —i a la vida cultural— una empenta i un aire de renovació imprescindibles després de la llarga —i terrible— etapa ministerial de José Ibáñez Martín. Malgrat que s'acostuma a identificar Ruiz Giménez com a “catòlic” (en aquest joc tan poc clarificador de les classificacions “familiars” dels polítics del règim), la veritat és que més enllà de les seves creences i pràctiques religioses, el nou ministre d'Educació era també un convençut falangista, i això explica que col·loqués en llocs clau del Ministeri i de la universitat vells militants del partit feixista espanyol, i no casualment alguns que havien format part del grup de Burgos liderat per Ridruejo. Un grup, d'altra banda, que mantenia la seva total complicitat política, ideològica i cultural, com si no haguessin passat els anys. Així, Pedro Laín i Antonio Tovar (com a rectors, respectivament, de les universitats de Madrid i Salamanca) van ser peces clau de la política desenvolupada pel MEN en aquells anys, com també ho van ser el catòlic i falangista Joaquín Pérez Villanueva (a la Direcció General d'Universitats) o l'incombustible “*camisa vieja*” Jesús Rubio García-Mina (a la Subsecretaria del Ministeri). Un equip, doncs, catòlic, però també inequívocament falangista. El lideratge intel·lectual del projecte de Ruiz Giménez el van

⁴⁶ Vegeu, a tall d'exemple, els seus articles «Rusia, campeón de la paz», *Arriba*, 24 de març de 1949; «Parlamentarismo y mal tiempo», *Arriba*, 3 d'abril de 1949, i «Terraccini amenaza a Italia con la ocupación rusa», *Arriba*, 8 d'abril de 1949.

tenir, sens dubte, Laín i —des de fora, sense cap càrrec polític, però amb una enorme energia com era habitual en ell— Dionisio Ridruejo.

No es pot fer aquí una anàlisi detallada d'allò que es proposaven els homes de Ruiz Giménez,⁴⁷ però sí que convé fixar *el que no es proposaven*. I no era la seva intenció —contràriament al que van denunciar els seus crítics llavors i van defensar ells mateixos molt després— portar a terme cap mena de reforma liberal —i, no diguem, democràtica— del règim des de dins. Sí que creien, tanmateix, que calia una renovació a fons de determinats aspectes de la política que s'estava fent en els últims anys i, que, concretament en el camp científic, acadèmic i cultural, calia obrir les finestres per renovar l'aire viciat després de tants anys d'hegemonia del nacionalcatolicisme més reaccionari i carrincló. La proposta suposadament “liberal” de Ruiz Giménez i els seus ho era només en el sentit no polític del terme; és a dir, es tractava d'enfrontar les polítiques culturals amb una mentalitat més oberta, amb un tarannà més flexible, amb una certa predisposició a rescatar fins i tot figures de la cultura i la ciència dels derrotats a la guerra (és clar que només els de significació més moderada, menys marcats políticament i ideològica, i disposats a incorporar-se a la vida cultural oficial en una situació de subordinació i de reconeixement de qui eren els qui manaven).

Pel que fa a Ridruejo, en els seus articles dels primers anys cinquanta continuava afirmant el seu alineament inequívocament falangista, i més específicament *joseantoniano*,⁴⁸ la qual cosa no li impedia atacar amb duresa els seus adversaris en el debat polític i cultural dintre del règim, en aquells moments, els sectors nucleats a l'entorn del diari *Madrid* i liderats per gent com Rafael Calvo Serer i Florentino Pérez Embid, és a dir, els catòlics de l'emergent Opus Dei.⁴⁹

⁴⁷ Vegeu F. MORENTE, *Dionisio Ridruejo, op. cit.*, pàg. 381-389.

⁴⁸ Vegeu «La campaña de los mediocres», *Arriba*, 17 de novembre de 1951. I, més clarament, «José Antonio, vivo», *Arriba*, 20 de novembre de 1951. En les mateixes dates —19 de novembre de 1951—, Ridruejo escriu al periodista i falangista Emilio Romero i li deixa clar que les discrepàncies que ambdós puguin tenir són “ocasionales”, i “livianas” en comparació amb tot allò que els uneix. I uns mesos més tard, cap al setembre de 1952, en una carta al secretari general del *Movimiento*, Raimundo Fernández Cuesta, mostra explícitament la seva creença en la validesa del pensament de José Antonio; cfr. J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia, op. cit.*, pàg. 218 —per a la carta a Romero— i pàg. 243 —per a la carta a Fernández Cuesta.

⁴⁹ La lluita entre aquests dos sectors per aconseguir l'hegemonia cultural i

Certament, Ridruejo estava fent en aquells moments una relectura de José Antonio, posant l'accent en el que podríem anomenar *l'últim José Antonio*, el de l'experiència a la presó d'Alacant, a qui Ridruejo atribueix una "*voluntad mediadora*",⁵⁰ de la qual ells (Ridruejo i els seus amics) representarien ara la millor tradició. Molt després del fracàs del projecte Ruiz Giménez, Ridruejo va recordar aquells temps assenyalant que el que ell pretenia llavors —una vegada "*radicalmente distanciado*" de les seves "*posiciones originarias*"— era orientar el règim, sense presses, però sense vacil·lacions, cap a la democràcia.⁵¹ Ja he dit que no comparteixo aquesta visió de les seves posicions a l'inici de la dècada dels cinquanta. Per contra, els seus escrits (així com els de Laín o Tovar) d'aquells anys apunten més aviat cap a un intent de reorientar el règim en la direcció d'una verdadera "revolució nacional" d'empremta falangista, tot i que, lògicament, adaptada a les circumstàncies d'un moment que ja no era, ni podia ser, igual que el dels anys en què el feixisme avançava de forma irrefrenable pels camps d'Europa de la mà de —o, més ben dit, enfilat a— la imparable màquina de guerra que era la Wehrmacht. La bona sintonia entre Ridruejo i la nova generació de joves intel·lectuals falangistes que feien les seves primeres armes literàries i assagístiques a les inquietes revistes del falangisme universitari crec que seria una bona prova d'allò que estic plantejant.⁵² Altrament no s'entendria una carta com la que el 26 de maig de 1952 li va trametre Girón —ministre de Treball, *camisa vieja* i vell amic de Ridruejo—, plena de complicitats falangistes i de plans per al futur.⁵³

ideològica venia de lluny i havia tingut un primer episodi important en la coneguda polèmica entre Laín (*España como problema*, 1949) i Calvo Serer (*España, sin problema*, 1949); vegeu A. BOTTI, *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España (1881-1975)*, Madrid, Alianza Editorial, 1992, pàg. 124-129; J. VARELA, *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*, Madrid, Taurus, 1999, pàg. 347-351; I. SAZ, *España contra España, op. cit.*, pàg. 380-384; S. JULIÁ, *Historias de las dos Españas, op. cit.*, pàg. 362-369.

⁵⁰ D. RIDRUEJO, «Conciencia integradora de una generación», publicat originalment a *Revista* el març de 1953, i reproduït a D. RIDRUEJO, *En algunas ocasiones (Crónicas y comentarios) 1943-1956*, Madrid, Aguilar, 1960, pàg. 435-437.

⁵¹ D. RIDRUEJO, *Escrito en España, op. cit.*, pàg. 25.

⁵² Jordi Gracia ha rastrejat a bastament aquest món cultural del falangisme radical i crític a *Estado y cultura. El despertar de una conciencia crítica bajo el franquismo, 1940-1962*, Barcelona, Anagrama, 2006 (l'edició original del llibre es va publicar a Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 1996).

⁵³ Vegeu la carta a J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia, op. cit.*, pàg. 229-231.

No es pot dir que Ridruejo no posés tot el seu esforç i tota la seva intel·ligència (que era molta) al servei d'aquest projecte, tant amb els seus articles a la premsa diària (gairebé sempre a *Arriba*, el seu diari de tota la vida) com amb les seves col·laboracions a les revistes universitàries. I molt especialment amb la inspiració del seu projecte més ambiciós d'aquells anys: la publicació de *Revista. Semanario de Actualidades, Arte y Letras*, de la qual va ser el principal animador i en va marcar la línia editorial, almenys en la primera etapa.⁵⁴ A *Revista*, Ridruejo hi va publicar alguns dels seus articles més importants d'aquells anys, mitjançant els quals va anar definint les seves posicions polítiques i ideològiques,⁵⁵ al mateix temps que va convertir el setmanari en un dels defensors més fermes i constants de la línia política que impulsava Ruiz Giménez. I *Revista* va ser també una de les plataformes des de les quals es van impulsar els ja esmentats congressos de poesia,⁵⁶ i que va acollir el ric debat que se'n va derivar i que va tenir com a protagonistes Ridruejo i Carles Riba, sobre el qual es va fonamentar una bona amistat entre tots dos poetes.⁵⁷ Els congressos de poesia formaven part de l'estratègia d'obertura cultural que s'impulsava des del MEN, a la

⁵⁴ No disposem d'un estudi sistemàtic i complet sobre *Revista*; de moment, es pot consultar N. SANTAMARIA, «*Revista* (1952-1955) i la introducció del realisme social narratiu», *Els Marges*, núm. 39 (1989), pàg. 95-109; J. C. MAINER, «Los primeros años de *Revista* (1952-1955): diálogo desde Barcelona», a J.-M. DESVOIS (ed.), *Prensa, impresos, lectura en el mundo hispánico contemporáneo. Homenaje a Jean-François Botrel*, Bordeus, PILAR Presse, Imprimés, Lecture dans l'Aire Romane, 2005, pàg. 405-421; i també l'apartat que li dedica Jordi Gracia a *Estado y Cultura*, op. cit., pàg. 149-159.

⁵⁵ Vegeu, només a tall d'exemple però amb caràcter paradigmàtic, «Excluyentes y comprensivos» (17 d'abril de 1952); «En los setenta años de Don José Ortega y Gasset» (23 de febrer de 1953); «Sobre Terceras Fuerzas y otras amenidades» (17 de desembre de 1953).

⁵⁶ Han estat estudiats amb minuciositat per J. AMAT, *Las voces del diálogo. Poesía y política en el medio siglo*, Barcelona, Península, 2007. Vegeu també el monogràfic «El diálogo peninsular medio siglo después» a *Ínsula. Revista de letras y ciencias humanas*, núm. 684 (desembre de 2003); i J. MEDINA, *Carles Riba (1893-1959)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, vol. II, pàg. 51-55, per a la participació del poeta català en aquesta iniciativa.

⁵⁷ D. RIDRUEJO, «Poetas en la unidad», *Revista*, 17 de juliol de 1952; C. RIBA, «Carta abierta a Dionisio Ridruejo», *Revista*, 31 de juliol de 1952; D. RIDRUEJO, «En conversación con Carles Riba», *Revista*, 28 d'agost de 1952.

qual Ridruejo, com hem dit, donava suport fermament des de fora,⁵⁸ i buscaven l'apropament a una part de la intel·lectualitat catalana fins llavors refractària a qualsevol col·laboració amb el règim. La iniciativa no va donar finalment grans resultats, però va deixar palesa l'existència d'un sector dels cercles culturals del règim disposat a explorar vies d'aproximació a les realitats culturals espanyoles que s'expressaven en llengües diferents del castellà. Els estrets límits d'aquesta política es veieren ràpidament, però el que és segur és que sense la iniciativa, la insistència i l'especial sensibilitat de Ridruejo envers la cultura en llengua catalana aquesta línia política ni tan sols s'hagués encetat. Com ha explicat Ismael Saz, en tot això hi havia molt d'estratègia política dels falangistes radicals, una vegada més encapçalats intel·lectualment per Ridruejo,⁵⁹ però crec que en el cas del poeta sorrià es pot parlar, a més, d'una molt sincera preocupació per avançar cap a una formulació del concepte de *nació espanyola* que, sense cap renúncia a la seva unitat,⁶⁰ fos capaç d'incloure altres sensibilitats identitàries; i això tenia molt a veure amb la seva trajectòria vital i la seva molt estreta vinculació amb Catalunya des dels primers anys quaranta.

El projecte que encapçalava Ruiz Giménez va acabar naufragant en el marc de les lluites internes del règim. El triomf que el grup del MEN va obtenir sobre els seus rivals directes —“*los hombres de la ‘España sin problema’, reaccionarios y restauradores*”—,⁶¹ en la pugna per

⁵⁸ Des de fora de qualsevol càrrec polític, la qual cosa no vol dir des de fora dels cercles de l'*establishment* cultural franquista: no només havia estat guardonat en els darrers temps amb premis importants (com el Premio Nacional de Literatura Francisco Franco, en la modalitat de poesia —desembre de 1950—; o el segon premi del concurs de guions cinematogràfics, atorgat pel Sindicato Nacional del Espectáculo —gener de 1951—), sinó que també havia estat designat membre de l'Institut de Estudios Políticos, de la junta de l'Asociación Cultural Iberoamericana, de la junta del Museo Nacional de Arte Contemporáneo, i de l'Institut de Cultura Hispànica», totes institucions de caràcter oficial.

⁵⁹ Vegeu I. SAZ, *España contra España, op. cit.*, pàg. 388-393.

⁶⁰ Ridruejo fins i tot va recórrer a la *joseantoniana* expressió “*unidad de destino en lo universal*” en el seu article ja esmentat «Poetas en la unidad», la qual cosa li va retreure Riba en la seva resposta («Carta a Dionisio Ridruejo»).

⁶¹ D. RIDRUEJO, «Excluyentes y comprensivos», *Revista*, 17 d'abril de 1952. Antonio Tovar va ser més dur en referir-se al grup que encapçalaven Calvo Serer i Pérez Embid, als quals va definir com “*los deficientes mentales de ‘sin problema’*”; vegeu A. TOVAR, *Ensayos y peregrinaciones*, Madrid, Guadarrama, 1960, pàg. 323.

l'hegemonia cultural i política, no va ser suficient per consolidar la seva posició. Des d'altres sectors catòlics —incloent-hi la jerarquia de l'Església— es veia amb preocupació la reforma del batxillerat que s'estava impulsant⁶² o els avenços que els falangistes estaven fent en l'accés a les càtedres universitàries; però també hi havia fortes reticències cap a Ruiz Giménez i el seu equip entre els sectors falangistes més acomodats a la situació, per no parlar del mateix exèrcit. Paradoxalment, el triomf en la lluita politicocultural va ser compatible amb una creixent debilitat de Ruiz Giménez dins del Consell de Ministres que va fer que les seves propostes de reforma de l'ensenyament mitjà i de la universitat restessin força aigualides.⁶³

Ridruejo es va anar desencantant gradualment de la situació. Les resistències que qualsevol iniciativa mínimament heterodoxa trobava en les diferents estructures del règim,⁶⁴ els continus problemes amb la censura (que va haver de patir, sobretot, a *Revista*)⁶⁵ i l'evidència que l'aposta de Ruiz Giménez estava anant cap a una via morta van afectar de manera molt

⁶² Vegeu J. M. ALFONSO SÁNCHEZ, *Iglesia y Estado. La actuación de la Iglesia católica en la legislación educativa española: leyes de Enseñanza Media de 1938 y 1953*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 2000; també, J. M. ALFONSO SÁNCHEZ (comp.), *Correspondencia entre Pla y Deniel, Ruiz-Giménez y Olaechea (1951-1953). El conflicto político y eclesial ante la reforma de la enseñanza media*, Salamanca, Servicio de Publicaciones de la Universidad Pontificia de Salamanca, 2004.

⁶³ Quant a la política universitària de Ruiz Giménez, vegeu M. BALDÓ LACOMBA, «Las universidades durante la República y el régimen de Franco (1931-1975)», a J. J. BUSQUETA RIU i J. PEMÁN GAVÍN, *Las universidades de la Corona d'Aragó, ahir i avui. Estudis històrics*, Barcelona, Pòrtic, 2002, pàg. 474-479; i E. HERNÁNDEZ SANDOICA, «La dictadura franquista y la universidad, 1951-1971», *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija*, núm. 5 (2002), pàg. 145-147.

⁶⁴ Sense anar més lluny, l'intent (no reeixit) d'editar una revista de literatura i cultura en català, que van impulsar, entre d'altres, J. V. Foix, Carles Riba, Marià Manent, Tomàs Garcès i Joan Teixidor, i al qual van donar suport Dionísio Ridruejo, Joaquín Pérez Villanueva i Pedro Laín, amb gestions directes davant el ministre Arias Salgado; vegeu A. MANENT, «Monitor. Revista literaria en catalán no autorizada por el franquismo», *Ínsula. Revista de letras y ciencias humanas*, núm. 684 (2003), pàg. 7-10.

⁶⁵ En una carta al ministre d'Informació, Gabriel Arias Salgado, de data 14 d'abril de 1953, es mostra descoratjat per l'actuació de la censura, i, tot i situar-se encara dins del règim, el seu pessimisme davant les dificultats d'exercir la crítica interna resta ben palès; cfr. J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia, op. cit.*, pàg. 249-250.

notable la visió de les coses que tenia Dionisio Ridruejo. Va començar a veure clar que el règim no s'orientaria en la direcció que ell i els seus amics estaven defensant. Que no hi havia possibilitat d'avançar cap a un sistema políticament més modern, allunyat de la tancada cosmovisió nacionalcatòlica, i capaç de legitimar-se mitjançant polítiques socials i culturals que, sense que impliquessin cap tipus de democratització del sistema, el dotessin d'una àmplia base de suport popular, molt en la línia que Ridruejo havia plantejat directament —i sense èxit— a Franco el 1947.⁶⁶ Aquestes certeses van anar acompanyades del contacte amb sectors inquietos intel·lectualment i políticament, especialment joves universitaris, alguns dels quals —i sense que Ridruejo en tingués coneixement— eren militants comunistes, mentre que d'altres se situaven dintre (però amb un peu ja pràcticament fora) d'un falangisme que encara esperava la *revolución pendiente*, però que cada vegada tenia menys esperances de veure-la triomfar. Tot això, sumat al pòsit que havien anat deixant les seves vivències dels últims anys —i aquí és on la seva estada a Itàlia recupera un interès especial—, és el que explica, al meu parer, l'inici d'una reorientació, ara ja més clara, de les posicions ideològiques de Ridruejo. La seva correspondència d'aquest moment ho reflecteix prou bé: el desencís, la creixent percepció que els sectors més reaccionaris del règim s'estan imposant en la partida, o una certa decepció vers persones en qui havia dipositat moltes esperances.⁶⁷

Aquest gir ideològic es pot apreciar, més explícitament, en la conferència que va fer a l'Ateneu de Barcelona el 12 d'abril de 1955, i que va ser organitzada, ni més ni menys, per l'Hermandad de Excombatientes de la División Azul. Aquell dia, Ridruejo va fer una intervenció que, almenys en un punt, trencava de forma estrident amb un dels pilars fonamentals del règim: la legitimitat del *Alzamiento del 18 de julio* davant una imminent revolució comunista. Ridruejo, per a escàndol de molts, va dir que la República no era la representació de l'*Anti-España* —“*todo eso*

⁶⁶ El projecte polític —i la seva significació ideològica, inequívocament falangista— que Ridruejo defensava en aquells moments està perfectament descrit en una llarga carta que el 12 de juny de 1953 el polític sorità va escriure al ministre Ruiz Giménez; es pot llegir a J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia*, op. cit., pàg. 250-256.

⁶⁷ Vegeu, per exemple, les cartes a José María Valverde (8 de febrer de 1954) i Carles Riba (10 d'abril de 1954), reproduïdes a J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia*, op. cit., pàg. 265-266 i 280-284.

son monsergas”—; al contrari, va ser una creació rotunda del poble espanyol que, des del primer moment, es va haver d'enfrontar a l'intent de les dretes (també, va dir, de les esquerres) de destruir-la; i afegí: “*Premeditar su destrucción fue inhumano [...] El Alzamiento es la confirmación del fracaso de una libre convivencia*”.⁶⁸ No era una esmena a la totalitat, però sí bastant més que una simple discrepància. Ridruejo acabava de trencar amb l'argument fonamental sobre el qual se sustentava la dictadura, i que no era altre que la legitimitat de la sublevació militar del 1936, corroborada amb la victòria del 1939.

El contingut de la conferència no mostra encara un demòcrata convençut, però sí una personalitat que ja no s'identifica amb el discurs dominant del règim i que avança de forma decidida cap a la ruptura amb aquest. Segurament no hi havia res de decidit sobre això, i, de fet, en els mesos següents Dionisio Ridruejo va continuar desplegant una activitat que, més que trencar les costures del sistema, semblava encara voler eixamplar-les.⁶⁹ Més aviat era el sistema el que havia decidit trencar amb ell ja que, en els mesos finals de 1955 i els primers de 1956, la policia el tenia en el seu punt de mira, en el marc del control que exercia sobre les activitats d'un grup de joves universitaris a Madrid que dirigia Enrique Múgica i amb els quals Ridruejo mantenia contactes molt estrets, sense saber que formaven una cèl·lula del Partit Comunista.⁷⁰ Els antecedents i el

⁶⁸ Les citacions corresponen a la transcripció de la conferència que va fer un molt jove Rafael Borràs, que hi era present, i que es va publicar a *Casi unas memorias* de Ridruejo (pàg. 332-334).

⁶⁹ Tot i que al començament del 1956 tot semblava decidit, i les dues cartes que Ridruejo adreçà al secretari general del *Movimiento* —Raimundo Fernández Cuesta— i al ministre d'Afers Exteriors —Alberto Martín Artajo— al final del mes de gener mostren fins a quin punt Dionisio Ridruejo se situava ja amb un peu fora del perímetre del règim, encara que formalment mantenia la seva vinculació amb aquest; vegeu les dues cartes a J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia*, op. cit., pàg. 330-333 i 333-338. D'altra banda, ni tan sols quan es va produir el seu definitiu distanciament, Ridruejo va deixar de mantenir contactes estrets —i moltes vegades amicals— amb destacats dirigents de la dictadura.

⁷⁰ Vegeu els informes policials sobre aquest grup i la seva vinculació amb Ridruejo a R. MESA, *Jaraneros y alborotadores. Documentos sobre los sucesos estudiantiles de febrero de 1956 en la Universidad Complutense de Madrid*, Madrid, Editorial de la Universidad Complutense, 1982, pàg. 31 i 91.

desenvolupament dels successos de febrer a la universitat madrilenya són prou coneguts;⁷¹ també ho és que Ridruejo no hi va tenir res a veure, més enllà d'haver participat en una reunió molt primerenca en què es va discutir el manifest estudiantil que demanava l'organització d'un *congreso nacional de estudiantes*, i que va ser l'origen dels enfrontaments dels dies 7, 8 i 9 de febrer a la Universitat de Madrid. Tot i així, els serveis d'informació policials el van relacionar de seguida amb els fets, i Ridruejo va ser un dels detinguts el dia 10; va passar un mes i deu dies a la presó, i quan en va sortir havia deixat de ser definitivament “un dels seus”, i no sols perquè ell mateix així ho visqués, sinó també perquè des del règim se l'havia deixat de considerar un element incòmode, en excés heterodox i fins i tot de poca confiança, per convertir-se sense més ni més en un enemic, aliat dels comunistes i emmetzinador de les ànimes i del pensament dels joves universitaris amb qui es relacionava.⁷²

És després de la seva estada carcerària que Dionisio Ridruejo va iniciar l'aproximació —ara sí definitiva, tot i que no li resultaria fàcil completar-la— cap als sectors de l'oposició democràtica a la dictadura. No és aquest el lloc per explicar-la, però sí que cal indicar que, vers la primavera de 1956, Ridruejo creia ja que només amb una evolució cap a un sistema democràtic es podia fer front de manera eficaç al que continuava considerant el principal perill per a la civilització occidental, i que no era cap altre que el comunisme. Aquesta opinió, tanmateix, no partia de

⁷¹ Vegeu el llibre esmentat de R. Mesa; també, P. LIZCANO, *La generación del 56. La universidad contra Franco*, Barcelona, Grijalbo, 1981 (reeditat el 2006 per l'editorial Saber y Comunicación); i, més recentment, J. ÁLVAREZ COBELAS, *Envenenados de cuerpo y alma. La oposición universitaria al franquismo en Madrid (1939-1970)*, Madrid, Siglo XXI, pàg. 49-81; i E. HERNÁNDEZ SANDOICA, M. A. RUIZ CARNICER i M. BALDÓ LACOMBA, *Estudiantes contra Franco (1939-1975). Oposición política y movilización estudiantil*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2007, pàg. 124-128.

⁷² Ningú no ho va dir millor ni més clar que Luis de Galinsoga, qui, en un article publicat a *La Vanguardia Española* el dia 11 de febrer de 1956, i que portava per significatiu títol «Fichas conocidas», va descriure Ridruejo com un “*tránsfuga, apóstata y resentido a quien recordamos de tiempos pasados pero no olvidados, como uno de los más feroces adulteradores del credo de la Falange so capa de mostrarse el más demagogo defensor de ella*”, i continuava equiparant les seves posicions amb les dels comunistes, als quals, en la línia oficial d'interpretació dels successos de febrer, adjudicava tota la responsabilitat d'allò que havia passat.

l'acceptació *per se* de les virtuts de la democràcia —molts dels principis de la qual considerava “*indudables vaguedades*”—, sinó de la seva adequació —millor que la de qualsevol altre sistema polític— a les necessitats d'aquell moment a l'Europa occidental.⁷³ Aquestes restes de mal confiança cap a la democràcia s'anirien esvainent en els anys següents, de la mateixa manera que les reticències amb què el seu canvi de bàndol va ser rebut per una part important de l'oposició a la dictadura⁷⁴ a poc a poc es transformarien en l'acolliment de l'antic vencedor entre les fileres dels vençuts, acomplint-se allò que el mateix Ridruejo va declarar l'abril de 1957 en una entrevista a la revista cubana *Bohemia*: “*al cabo de tantos años, muchos de los que fuimos vencedores nos sentimos vencidos. Queremos serlo*”.⁷⁵

⁷³ Vegeu el llarg document que va redactar a la sortida de la presó i que va enviar a la Junta Política de FET y de las JONS, i que, sota el títol «Declaración personal e informe de los sucesos universitarios de febrero dirigido a los miembros de la Junta Política de FET encargados de dictaminar sobre la situación», era una defensa de la seva actuació, i al mateix temps una manifestació clara de les seves idees polítiques del moment. El document es pot llegir a D. RIDRUEJO, *Casi unas memorias, op.cit.*, pàg. 336-355.

⁷⁴ Vegeu, a tall d'exemple, F. CARMONA NENCLARES, *España: trípico de ira (Diálogo con Dionisio Ridruejo, en la Prisión Central de Carabanchel, Madrid)*, México, Publicaciones del Partido Socialista Obrero Español (Agrupación de México), 1958. En un sentit contrari, una part de l'exili va rebre amb els braços oberts la seva reconversió a la lluita contra la dictadura; vegeu la carta que li va adreçar un grup d'escriptors a l'exili, encapçalat pel poeta León Felipe, el 25 de maig de 1956, i que es reproduïx a J. GRACIA (ed.), *El valor de la disidencia, op. cit.*, pàg. 340-341.

⁷⁵ D. RIDRUEJO, *Casi unas memorias*, pàg. 359.